

ЗАШТИТА ТРИ СПОМЕНИКА ТУРСКОГ ДОБА У БУГАРСКОЈ

Резиме

Градска цивилизација на Балкану после XV века сачињавала је у Османском царству целину с материјалном и духовном културом градова на Блиском истоку. На неким облицима материјалне културе створеним на том подручју огледали су се и утицаји затечних традиција муслимана и хришћана и државних закона Османског царства.

Османски градови у Бугарској су подизани око монументалних здања вакуфског порекла, направљених од чврстог материјала – цамије, имарети, завије, медресе, мостови, хамама, каравансараји и др. Национални покрет Бугара у XIX веку и стварање националне државе доводе до културне обнове. Модерна урбанизација неретко руши све пред собом и не поштује интегритет старих здања.

Овим радом су, у већој или мањој мери обухваћена три објекта – мост преко реке Арда, хамам и завија у Ихтиману. Мост звани Римски направљен је у XVIII веку. У годинама 1936. и 1980. вршене су две интервенције, које су измениле његов изворни облик. Хамам у Ихтиману је реконструисан, али без квалитетне анализе шта и како треба заштитити, а завија је у рушевинама.

У том смислу богато градитељско наслеђе Османског доба, са свим својим специфичностима и комплексностима, тражи систематизован, пажљив и високо стручан приступ његовим тековинама као споменицама културе. Санација, односно ревитализација једне завије, хамама, моста је сложен процес, у којем је потребно задовољити не само архитектонске услове и конструкцијске параметре, него се мора и коректно односити према делима градитеља и конзерваторској пракси.

Цамија у Ихтиману

Град Ихтиман налази се око 50 км источно од Софије. Смештен је у центру Ихтиманске равнице, која је минијатурна копија Софијске котлине. У близини садашњег града, за време византијске владавине на овим територијама, налазила се тврђава Стипонион. Њено словенско име је Штипоне, а арапски географ Ал Идриси називао ју је Стобуни.¹ Римски пут Виа Милитарис, који се налазио на источној страни подножја планине у правцу Трајанових врата, пролазио је кроз садашњи град. Истим тим путем крајем XIV века ишло је и османско освајање у правцу Софије. Изгледа да су ове територије Османлије освојиле током 70-их и 80-их година 14. века. Тврђаву Штипоне освојио је чувени османлијски војсковођа Лала Шахин², који је склопио уговор са њеним бранитељима и то је објашњење имена касабе.³ После тога су се не-верници повукли у тврђаву Самоков, која је на заповест војсковође била срушена. Као што пише познати османлијски путописац Евлија Челебија, то је урађено „да се не би поново уселили бугарски и српски неверници“.⁴ На истом месту војсковођа је подигао „и данас познати имарет којим је проширио земљу Ислама“.⁵

¹ Киил. М., Хора и селица в България през османски период. С., 2005, 459.

² Васпитач султана Мурата I и први беглербег Румелије. Умро око 1384. године.

³ У тексту је коришћен арапски израз *ahd-i emân*. У преводу – императорски декрет (ферман) за помиловање (прашање).

⁴ Evliya Çelebi. Seyahat nâmesi, III. İstanbul 1999, 220.

⁵ Исто.

СЛИКА 1.

Тако је почела да се ствара нова касаба која се развијала око имарета, који је основао Махмуд бег, син Гази Михал бега, крајем 14. века. Од тог имарета остала је једна полусрушена џамија у форми обрнутог слова „Т“. У том скупу зграда налазили су се још каравансарај и чесма, одавно срушени. Сачуван је само зидарски натпис на чесми из којег сазнајемо да ју је зидао Мехмед кетхуда 1070. године (1659–1660).

Судбина једног од најранијих османлијских споменика архитектуре у Бугарској, џамије у Ихтиману, слична је судбини других споменика архитектуре из времена османлијске владавине у бугарским земљама. Одмах мора да се подвуче да се ради о згради која на почетку није била џамија већ завија, подигнута средствима вакуфа Михал-бега после османлијског освајања Ихтиманског поља крајем XIV века. Тешко је да се одреди када је ова зграда претворена у џамију, али је највероватније да се то догодило у периоду од XVI до XVII века. После ослобођења Бугарске 1878. године и исељавања муслиманског становништва из области око Ихтимана, џамија је напуштена и почиње да се руши сама од себе. Прво је нестао минарет, који је био накнадно подигнут с десне стране улаза, а касније се срушила и централна купола.

У Институту за споменике културе у Софији – НИПК постоји пројекат рестаурације још из осамдесетих година XX века. За разлику од пројекта за рестаурацију хамама у том граду, овај није реализован. Тешко је да се процени због чега пројекат није реализован, али је највероватније да је напуштен због тада актуелног мишљења да се не дају средства за обнављање исламских сакралних зграда. Последице су више него евидентне, ако се има у виду потпуно непознавање историје овог споменика од стране архитеката из Института за споменике културе. Зграда је у очајном стању и препуштена је природним стихијама.

Пажљивим проучавањем овог споменика долази се до закључка да се ради о једној мултифункционалној згради типа завије⁶, која на почетку није била џамија. Овај архитектонски тип зграда са планом „окренутог слова Т“ одређен је као имарет, јер је или у натпису или у вакуфнама назначено да су такви. Аналогни је случај са Евреносовим имаретом у Комотинију, са џамијом Шихабудин паше (Имарет џамија) у Пловдиву. Као аргументи у прилог овој хипотези могу да се наведу мишљења стручњака за рану османлијску архитектуру, као и османлијска документа.

Слика 2.

У једном свом истраживању турски историчар Четинташ развија тезу да су зграде чији је план у виду „окренутог слова Т“ зидане једино као дом за молитве – џамије. Ове своје тврдње он доказује подацима које се налазе у вакуфним документима о завијеу у Анадолији.⁷ Потпуно супротног је мишљења познати истраживач османлијске архитектуре Екрем Ајверди, који каже да оснивање новог османлијског града обавезно мора да буде повезано са зидањем џамије. С друге стране је Емир Садат, који детаљно анализира развој завија као архитектонског модела и долази до закључка да ове зграде у Токату из XIII и с почетка XIV века могу да се посматрају као прототип касније насталих Орханових имарета и грађевине Мурата I у Бурси. Карактеристична за њих је посебна организација унутрашњег простора. Централни простор, назван *avlu mekânı*⁸ или *sofa*, покривен је највишом куполом. Из њега се улази у простор под аркадама назван *авуап-ом*, где могу да се врше свакодневне молитве, али он не одређује функционални профил зграде. Аутор претпоставља да се ова два карактеристична архитектонска елемента налазе у темељима вишефункционалних зграда, које се подижу паралелно са османлијском политичким утврђивањем.⁹

⁵ *Zavie* (арап.): осама, самица, испосничка ћелија, манастир; сиротињски дом код муслимана. (Прим. прев.)

⁶ Çetintaş, S. Yeşil Cami ve Benzeleri Cami Değildir. İstanbul, 1958, 1–26.

⁷ *Avlu mekânı* (Авлу мекан) – двориште, централна просторија. То је просторија у којој се врши богослужење. У њој се муслимани припремају за молитву. Специфична је по томе што је ниво пода нижи од онога где се врши богослужење и што је одвојена од осталих просторија аркадама. У овом имарету просторије са стране и она под аркадама у којој може да се врши намаз повезане су са централном просторијом. У неким џамијама у тој просторији постоји и шедван.

⁸ Sedat E. Erken Osmanlı Mişirliğinde Çok-İşlevli yapılar: Kentsel Kolonizasyon yaparını olarak Zaviyeler. Akademi Kitabevi 1994, Cilt I, 13.

Цитирана мишљења као и моја лична искуства у вези са зградама са планом „окренутог слова Т“ наводе ме да прихватим да завије, као специфична муслиманска институција, могу да садрже једну или више зграда.

Међутим, оне конструктивно не могу да представљају самостални део неке веће зграде. То је разлог што не постоје посебни архитектонски типови као завије или хануках џамије. Уосталом, то ми даје за право да не прихватим тезу Семавије Ејџеја да је сачувана зграда у Ихтиману завије-џамија.

Информација о имарету у Ихтиману, чији је део завија, налази се у низу османлијских докумената. Одговор на питање када је завија постала џамија може да се пронађе у саставу службених лица која су наведена у вакуфнама Махмуд-бега. У TD бр. 77 из времена султана Селима I (1512–1520) у Ихтиману су уписани: Ибрахим деде – хатиб и имам, Пир деде – мујезин, Радван Селим – опуномоћени за трошкове завије, Осман Хасан – шеик завије, Мустафа Јунус – службеник завије, Мехмед Хјусеин – магационар, Џафер Хамза – писар.⁹ Иста лица су наведена и у регистрима с краја владавине султана Селима II (1566–1574) и с почетка владавине султана Мурата III (1574–1595).¹⁰ У детаљно састављеном регистру из времена владавине султана Мехмеда III (1595–1603) уписани су: Ибрахим деде – хатиб и имам, Неби деде – мујезин – нежењен, хаџија Ахмед Мехмед – нежењен, Ридван Рјустем – опуномоћени за трошкове око завије – ожењен, Осман Хасан – шеик завије, Хусеин Алагјоз – нежењен, Хасан Абидин – нежењен, Мустафа Јунус – службеник, Мехмед Хасан – магационар, Курд Али – прикупљач пореза за имарет, Џафер Хамза – писар.¹¹ Примећује се да су, уз мале изузетке, у сва три документа уписана иста имена – Ибрахим деде, Ридван Рустем, Џафер Хамза, Осман Хасан. Вероватно је и име магационера исто. Имајући у виду озбиљну разлику у времену када је састављен први и последњи од цитираних докумената (око осамдесет година), понављање имена је мање необично. Највероватније је потребно да се одреде датуми. Без обзира на то, присуство Ибрахим дедеа, који је имам и хатиб, као и присуство мујезина говори да је у Ихтиману постојала зграда која је петком радила као џамија. Тешко је проценити да ли је у питању друга грађевина или је почетком XVI века завија била реконструисана у џамију. Постојање имама (хатиба) у списковима с почетка XVI века показује да је простор за молитве завије највероватније био проширен, а с њим су биле повезане бочне просторије. Тако је она претворена у џамију. У другом документу, међутим, џамија и завија се наводе посебно. Ради се о детаљном регистру из 1545. године у коме су тачно пописани трошкови за храну завије у Ихтиману, која је дељена путницима. Међу намирницама су пописани и годишњи трошкови за простирке (простирке од рогоза), највероватније тешишчићи за молитву намењени џамији и завији.¹² Евлија Челебија такође није конкретан када се ради о описима места за молитву у Ихтиману. Он само спомиње постојање михраба – отворених џамија и месцида, не дајући њихов број и друге детаље. Пише да постоје две текије, али ништа конкретно не спомиње о завији.¹³ Јед-

⁹ BOA. T. D. 77, 704.

¹⁰ Ковачев, Р. Самоков и Самоковска каза током XVI века према подацима из османлијског архива. С. 2001, 322.

¹¹ Genç, N. XVI. Yüzyıl Sofya Muffasal Tahrir Defteri'nde Sofya Kazası. Eskişehir, 1988, 670.

¹² BOA. T. D. 236, 525.

¹³ Evliya Çelebi. Op. cit., 220.

оштрим врхом, а изнутра је, уместо аркаде, постављена масивна храстова греда. Обе стране врата су фланкиране нишама.

Централна просторија завије (*avlu mekânı*) је квадратног облика, димензија 4,50 x 4,50 м. Покривена је куполом чији је круг добијен пресецањем врхова квадрата. Купола, која је виша од купола бочних просторија, грађена је једним редом цигала, ређаним вертикално у концентричним круговима и повезаним малтером. Да би се побољшао ослонац, углови који се секу попуњени су медаљонима са пресеченим доњим углом. Централна просторија је путем улаза, обликованих као аркаде са оштрим врховима, повезана са две бочне просторије и аркадом која је у свом горњем делу заобљена, са просторијом за намаз. Овај централни део зграде обично је повезан са покривеним двориштем карактеристичним за анадолијску турску архитектурну традицију.²⁰ Веома често у средини овог дворишта налазио се шедрван или неки други извор воде.²¹ Зидови и купола ове просторије су више пута били малтерисани, јер се јасно виде 7–8 слојева малтера. Преко последњег слоја, којим су покривени медаљони, препознаје се украс осликан плавом бојом, који представља плетеницу од флоралних елемената. Осветљење у централној просторији остварено је преко четири прозора који се налазе на куполи између медаљона, а северни прозор је касније зазидан. Према цртежу Семавија Ејце у центру ове просторије био је шедрван, али он није наведен у опису Кр. Мијатева. Садашње стање пода, који је затрпан са скоро 80 цм отпада, не дозвољава да се потврди или одбаци постојање извора воде у просторији.²²

Просторија у којој се врши намаз (*ayvan*) је дуга 5,20 м и широка 4,20 м. Она је одвојена од централне просторије аркадом. За разлику од осталих аркада које одвајају обе бочне просторије од централне, ова је заокружена у горњем делу пошто се поклапа са контурама свода. Правоугаони облик просторије за намаз је захтевао промену у кровној конструкцији. Уместо куполом, тај део џамије је покривен сводом. Он почиње директно из зидова без икаквих других декоративних или конструктивних елемената. Попуњен је једним слојем цигала које су поређане вертикално и са површином паралелном дугој оси просторије.²³ Просторија је добијала светлост из три прозора – два на бочним зидовима и један смештен у узани јужни зид. Нажалост, бочни прозори су срушени, али су највероватније имали исти облик као сачувани прозор на јужном зиду.²⁴

Карактеристично за ову просторију је то да недостају михраб и мимбер. Ако претпоставимо да је мимбер постојао, највероватније да је био изграђен од нетрајног материјала и није се сачувао до данас. Питање о михрабу, међутим, није истоветно. На унутрашњој површини јужног зида нема видљивих трагова удубљења за михраб.²⁵ Касније, када је завија претворена у џамију, удубљење за михраб је највероватније било урађено накнадно. После напуш-

¹⁹ Eyice, *Op. cit.*, 7.

²⁰ Gabriel, A. *Une capitale turque* Brousse. Paris, 1958, 158.

²¹ Eyice, S. *Sofya Yakınında İhtiman'da Gaazi Mihaloğlu Mahmud Bey İmâret-Câmii*. Istanbul, 1975, 56.

²² Миятев, Кр. Цитирано дело, 250.

²³ Види слике бр. 2 и бр. 3

²⁴ На цртежу завије Ејца приказује на јужном зиду постојање михраба у виду конструктивног детаља. То није потврђено на сачуваној грађевини. Види Eyice, S. *Sofya Yakınında İhtiman'da Gaazi Mihaloğlu Mahmud Bey İmâret-Câmii*. Istanbul, 1975, 52.

тања џамије удубљење је пропало, што даје могућност за претпоставку да је било урађено од нетрајног материјала.

Обе бочне просторије (hücre) такође су квадратног облика и имају исте димензије као централна просторија. Покривене су, слично централној просторији, нешто нижим полулоптастим куполама.²⁶ Техника која је коришћена за њихово зидање, идентична је оној којом је зидана централна купола. Аркада према западној просторији је у потпуности сачувана. Она је на циглама повезаним белим малтером. Широка је 0,80 м. На јужном зиду ове просторије, у близини

Слика 3.

аркаде, налази се удубљење са оштрим врхом.²⁷ Просторија је била осветљена преко прозора који су се налазили на јужном, западном и северном зиду, а касније су били президани. Источна просторија има исти план и удубљење које се налази у близини аркаде код јужног зида. За разлику од аркаде која раздваја западну просторију од централне, ова што одваја источну просторију је порушена у горњем делу. Јасно се види отвор величине 0,40 x 0,80 м који се налази између куполе и источног зида централне просторије. Највероватније да је то димњак који је пролазио кроз горњи део аркаде. Примећује се чађавост са унутрашње стране. Постојање димњака наводи на претпоставку да је аркада са оштрим врхом оформљена осетно касније. Највероватније да је на том месту био зид са огњиштем које је срушено када је обликована аркада. Тешко је да се нађе друго објашњење за постојање димњака који се функционално не везује са аркадом. Највероватније да је на исти начин била одвојена и западна просторија од централне. Ово потврђује претпоставку да су бочне просторије биле намењене да се у њима борави и да су се грејале. Највероватније се улаз за обе просторије налазио на месту неког од президаних отвора на северном зиду или пак на оба спољна зида – источном и западном тих бочних просторија. Допунска унутрашња адаптација, која је подразумевала уклањање унутрашњих зидова, одређује претварање завије у џамију. Циљ је био да се прошири централна просторија и да може да се користи за молитву. Највероватније је зидање минарета повезано са тим другим грађевинским периодом. За сада не може да се одреди када је грађевина променила намену – то се највероватније догодило између XVI и XVIII века.

У прошлости је завија имала предсобље. Постојање допунски направљених отвора на северној фасади изнад врата у које су, претпостављамо, улазиле греде, потврђује ову хипотезу. Што се тиче самог облика предсобља, постоје више хипотеза. Према подацима које је прикупио Мијатеv, џамија је имала предсобље које је срушено почетком XX века због секундарног коришћења материјала.²⁸ Са своје стране С. Ејца, који зна рад Кр. Мијатева, одлази још

²⁵ Види цртеж бр. 1.

²⁶ Види слику бр. 3.

²⁷ Мијатеv, Кр. Цитирано дело, 249.

даље прихватајући да је на почетку џамија имала отворени простор за молитву – предсобље сазидано од камена и састављено од пет делова. Оно је било срушено и касније је била изграђена дрвена надстрешница.²⁹ Трагови на фасади џамије наводе пре на претпоставку да је предсобље било дрвено и да је подигнуто накнадно, највероватније када је функција завије била промењена и она претворена у џамију.

Зидарска техника и елементи декорације

Зидови су изграђени од опека величине 0,29 x 0,33 x 0,05 м и грубо обрађеног камена. Грађевинска техника је ћелијска градња. Као везиво коришћен је бели малтер са фугом од 0,03 до 0,05 м. Дебљина зидова је 0,95 м.³⁰ Декоративни елементи се налазе на северној фасади. Од опеке су обликована два сунца и квадрат од опека тако поређаних да подсећају на рибљу кост. Украси спољних зидова углавном се састоје од декорације од опека.³¹ Неки елементи украшавања су аналогни, како у византијским тако и у раноосманлијским културним споменицима, као што је завија на Пустинпуш баба у Јенишехиру од времена султана Мурата I.³² Сунца и декорације типа рибље кости, израђени од опеке, налазе се на источном и западном зиду хамама који се налази у близини завије у Ихтиману. Ови декоративни елементи, као и гарнишна испод купола, изведена у два реда зупчасто поређане и напоље избачене опеке, који имају своје аналогне варијанте у већ наведеним завијама у Анадолији, говоре о једној утврђеној традицији у раноосманлијској архитектури која се, међутим, није очувала у периоду класицизма. Очигледно је да су ови декоративни елементи и зидарска техника, тако карактеристични за византијску архитектуру која се проширила на Балкан током IX и X века, постали карактеристични и за османлијску архитектуру у њеном ранијем периоду. Што се тиче соларних мотива, они су универзални и вероватно би могли да се повежу са светом неортодоксних дервишких шеика, који су очигледно били први домаћини завија пре него што су оне претворене у џамије. Зидарска техника и декоративни елементи не могу тачно да датирају споменик, али су свакако још један доказ о наслеђивању у архитектури и зидарској техници.

Слика 4.

²⁸ Eyice, S. *Sofya Yakınında İhtiman'da Gaazi Mihaloğlu Mahmud Bey İmâret-Câmiî*. İstanbul, 1975, 57.

²⁹ Види слику бр. 1.

³⁰ Види слику бр. 4.

³¹ Sedat E., *Op. cit.*, Cilt II, 51.

Амам

Други значајни објекат из овог архитектонског комплекса који је сачуван до наших дана јесте амам. Тешко је одредити када је тачно подигнут, али је градња слична као код џамије и дозвољава нам да прихватимо претпоставку да је вероватно зидан такође крајем XIV или почетком XV века.

Слика 5.

За време рестаурације амама 1976. године испоставило се да је зграда део неке старије грађевине, а делом је касније дозидана (највероватније женски део). Дозидани део је имао нестабилну конструкцију, а између је био попуњен непеченим опекама. Највероватније је дограђени део био сазидан почетком XX века, па је то био разлог да се овај део елиминише за време рестаурације како би се сачувао аутентични изглед старије грађевине. Амам је састављен од девет просторија. Зграда је доста добро очувана, само је свод испод велике просторије, пре рестаурације, имао пукотине у северном делу, које су се највероватније формирале за време последње адаптације почетком XX века. Отприлике до 1972. године биле су сачуване стаклене плочице горњег осветљења.

Зидарска техника и елементи декорације

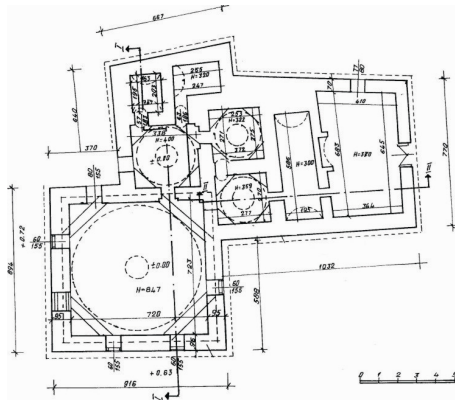
На почетку рестаурације констатовано је да је конструкција сводова сачувана, али са различитим оштећењима. Конструкција сводова у згради је била сачувана, али са мноштвом трагова зидарских интервенција изазваних чињеницом да је амам испуњавао своју функцију све до педесетих година XX века.

За обликовање фасаде коришћена је мешовита техника тако што су у изградњи мајсторски уграђивани цигла и камен – модларна градња. Да би постигли већи естетски ефекат, мајстори су извели орнаменте који се асиметрично понављају. На источном, западном и јужном зиду купатила помоћу опеке обликована су сунца у различитим величинама и на различитим висинама од нивоа пода зграде. На шестоугаоном спољном зиду куполе на неким местима

се наизменично појављују орнамент „рибља кост“ и ћелије у облику правоугаоника и квадрата попуњени каменом. На источном зиду се налази орнамент такође од опеке који снажно подсећа на натпис.³³ Сунца и декоративни мотив „рибља кост“, који су изведени од опеке, налазе се на северном зиду завије која се налази у близини амама у Ихтиману. Ови декоративни елементи, као и венац испод купола попуњен зупчасто поређаном и избаченом опеком у два реда, који су аналогни онима у архитектонским објектима у Анадолији и на Балкану, говоре о једној чврстој традицији у раноосманлијској архитектури.

Архитектура

У свом аутентичном виду, зграда амама је имала један централни простор „А“ (величине 7,20 x 7,23 м.) покривен куполом на висини од 8,47 м. У средини простора, који је служио као свлачионица, налазила се фонтана. На том месту истраживања су показала да постоје остаци канализације. На врху куполе уграђена је шестоугаона розета са „очима“ за светло. На четири зида налази се пет засведених прозора.³⁴

Цртеж 2.

Слика 6.

Из те свлачионице се кроз просторије, такође под сводом, улазило у централну просторију „Б“ (величине 3,74 x 3,38 м) такође под сводовима и са куполом. Купола је подељена на једнаке делове помоћу декоративних ребара, а на врху се налази розета у форми горућег сунца са „очима“ за светло. Ова просторија, која је била релативно хладна, служила је као предсобље за купатилске просторије. Ту су се налазиле крпе, фротире и одмарали су се телаца.³⁵ Из те просторије се улазило у две мање просторије под цилиндричним сводовима – тоалет и помоћна просторија.

Из централне просторије „Б“ се улазило у купатилску просторију „Ц“ са курнама³⁶ и таш гјобеку³⁷ у средини који одговара тапидаријуму у римском купа-

³² Види слику бр. 5.

³³ Види цртеж бр. 2 и слику бр. 6.

³⁴ Телак (тур. Tellâk) Запослени у купатилу који трља, масира и помаже код купања. (Прим. прев.)

³⁵ Курна - камено издубљено корито, базен (тур. kurni). (Прим. прев.)

³⁶ Таш гјобек (тур. taş):taş – камен, гјобек (тур. göbek) – стомак – велики округли камен који се налази у централној просторији амама, на њему леже купачи, а тилаци их трљају, масирају и купају. (Прим. прев.)

тилу. Ова просторија је величине 2,75 x 3,72 м, са куполом у средини. На врху куполе се налази шестоугаона розета, а у средини розете је шестоугаона звезда.

После купатилске просторије „Ц“, следи још једна исте величине али топ-лија, под сводовима – „Д“. Ту је розета са шест кракова, а сваки крак је у облику срца.

У купатилу постоје још две просторије – „Е“ и „Ф“ – хазна (резервоар за воду) и кулхан (ћулхан, огњиште, ложиште).³⁸ Концепт амама пружа могућност интересантних прелаза у унутрашњем простору, који делују изузетно код пластичног и декоративног обликовања купола.

Прецизно извођење сваког детаља и зналачки пронађена форма уливају поштовање, наводе на размишљање о комуникацији са простором и динамиком у њему.

Обновљени амам користи се данас као уметничка галерија.

Ђавољи мост преко реке Арде у Родопима

Камени мостови из османског доба повезани су са богатом људском историјом, јер су настали из захтева друштва и његових потреба. Понекад је њихова изградња поверавана познатим градитељима као што је био Мимар Синан, а понекад су мостови настајали спонтано за локалне потребе а градили су их градитељи из народа. И једни и други успешно репрезентују своје време и тадашња друштвена збивања и као такви заслужују одређену заштиту.³⁹

На један сат хода од Ардина, испод пута Ардино – Крџали у планини Родопи, на путу за запреге налази се камени мост са три отвора преко реке Арде. Удаљен је 5 км од Ардина, а неколико километара испред ушћа Арде у акумулационо језеро Крџали. Година изградње и личност која је подигла мост су непознати. Пошто нема никаквих историјских података, па ни назнака о градитељу, у народу је остало предање да је мост из римског доба. Међутим, по концепцији, то је грађевина из османског доба. Вероватно је грађен у XVIII веку. У османском добу мост је био намењен пешацима и караванима. Дужина му је 53,70 м. Мост је уједно и најлепша грађевина ове врсте на територији Бугарске, а обновљен је 1975 године, после детаљне анализе конзерватора и архитеката НИПК.

Зове се Ђавољи јер је висина централног свода 13,05 м, без оgrade је, а минимална дебљина у темену свода је 60 см. Оваква ситуација проузрокује низ тешкоћа приликом проласка стоке, за време непогода, снега, ветра, клизавице и сл. Било је случајева да се коњ заједно са товаром стрмоглави у кањон Арде. Овај релативно узан мост, без оgrade и са великом висином свода има психолошки утицај на пешаке који се њиме служе.

Архитектура и зидарска техника

Грађен је, као и остали мостови, од ломљеног камена, неправилног облика. Од правилно тесаног камена су свод, архиволта и венац, који за неки сантиметар испада у поље.

³⁷ О купатилима и распореду просторија видети: Крешевљаковић, Х., Бање у Босни и Херцеговини (1462–1916), Сарајево, 1952. Глава 1.

³⁸ Gojkovic, M. Stari kameni mostovi, Beograd 1989, 8.

Мост има један већи и два мања отвора полукружног облика. Средњи отвор над реком величине 18,70 м је највећи, док су крајњи отвори мањих димензија, величине 9 и 9,20 м. Са обе стране централног отвора налази се по један отвор за олакшање са овалном, лепо обрађеном архиволтом. Исто тако, са обе стране крајњих отвора налазе се један мали и један велики отвор за олакшање. Линеје интрадоса, доње сводне линеје су врло правилног облика.

Слика 7.

Отвори су од правилно обликованог камена и брижљиво обрађени, како са спољашње, тако и са унутрашње стране. Са унутрашње стране отвора камен је величине и облика опеке, спојен малтером. На средини отвора моста, са узводне стране на архиволти, налазе се затеге. Централни стубови имају два велика ледобрана.

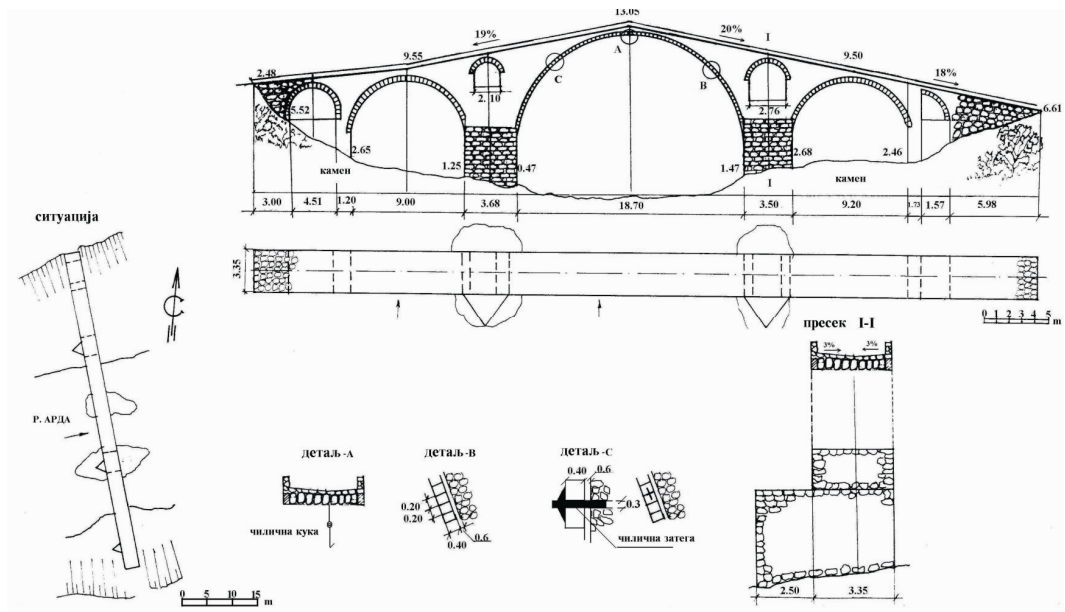
По правилу, коловозна конструкција на мосту знатно је квалитетнија него на прилазима – на путу до моста. Углавном у свим регијама Балканског полуострва, коловозна конструкција се назива кадрма. На Ђавољем мосту преку Арде коловоз је израђен од добро поређаног камења са праговима. Ограда на мосту је новијег датума, а зидана је ломљеним каменом. Ширина ограде је 30 см, док је њена висина 65 см.⁴⁰

На мосту су видљиви трагови реконструкције, а за време једног од тих радова президана је половина једног отвора за олакшање. Централни свод је на висини 13,05 м од површине воде. Слично мосту изнад Боровнишке реке, и овде је централни свод на шест места затегнут металним шинама. На исти начин су учвршћена и оба свода са стране. Метална шина је ширине 3 см и ослоњена је на троугласту металну ушицу дужине 20 см.⁴¹ У Родопима су сво-

³⁹ Види цртеж бр. 3 и слику бр. 7.

⁴⁰ Види цртеж бр. 3, детаљ А.

дови ојачани на сличан начин само на овом мосту и на такозваном Римском мосту из XVIII века изнад Боровнишке реке. На исти начин су сводови ојачани и на Табачком мосту у Ђаковици.⁴² Ово ми даје за право да мислим да је мост највероватније зидан током XVIII века, наравно у случају да се не ради о понављању зидарске технике.

Цртеж 3.

Морам да подвучем још једну специфичност коју не налазимо код других камених мостова у Родопима. На средини централног свода спуштена је метална кука састављена из два дела, дужине 1 м. Горњи део је чврсто фиксиран у озидани део свода, а доњи завршава кариком. Оба дела су спојена такође једном кариком, што омогућава покретљивост, а у доњем делу завршавају се куком.⁴³ Није сасвим јасно каква је била намена ове куке састављене од два дела. Према истраживачу камених мостова у Албанији, Валтеру Штили, неки од високих камених мостова у Албанији, зидани у периоду од XV до XIX века, имали су чанове (врста клепетуше) окачене испод централног свода, чија је намена била да, за време јаког ветра, својом звоњавом упозоравају путнике.⁴⁴ Претпостављам да је чан био окачен испод свода Ђавољег моста. Ова претпоставка није без резлога, јер је оригинална конструкција била без ограде са стране. Данашња ограда изграђена је пре неколико година током последњих радова на мосту.

Иако се налази изван насеља, мост се уклопио у свој амбијент и колористички је у складу са смарагдно зеленим водама Арде и брдима.

Превод са бугарског: Марија – Јоанна Стојадиновић

⁴¹ Катанић, Н. Гојковић, М. Грађа за проучавање старих камених мостова и аквадукта у Србији, Македонији и Црној Гори, Београд, 1961, 56.

⁴² Види цртеж бр. 3, детаљ С.

⁴³ Shtylla, V. Rruget dhe urat e vjetra ne Shqiperi, Tirana, 1997, 128.